

आजोवन अध्ययन

प्रा. डॉ. भालेराव रेखा प्रमोद

आदर्श बहुव्यापी शिक्षण व संशोधन महाविद्यालय, पुणे 4

सारांश

आयुष्यभर व्यक्ती शाळेत जात नाही, परंतु शिकत मात्र जरूर असते. म्हणजेच आजीवन अध्ययन हे सतत, सर्व ठिकाणी, सर्वासाठी चाललेली प्रक्रिया असते. या अध्ययनाला विशिष्ट अशी सीमारेषा नसते. मानवी जीवनात सर्वांगीण प्रगतीत ज्ञानाचा फार मोठा वाटा आहे. हे आजच्या युगात स्पष्ट झाले आहे. त्यामुळे या ज्ञानाधिष्ठित समाजामध्ये टिकून राहण्यासाठी जन्मभर अध्ययनाची गरज आहे. जीवनाच्या विविध क्षेत्रात लागणारी जाणीव व कार्यक्षमता निर्माण होण्यासाठी आजीवन शिक्षणाची आवश्यकता आहे. देशातील जवळजवळ निम्मी लोकसंख्या ही स्त्रियांची आहे. नुसती लोकसंख्या विचारात घेतली तरी स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात येते. बालपणात आईकडून होणारे संस्कार हे माणसावर जन्मभर परिणाम करणारे ठरतात. आजीवन शिक्षणामुळे स्त्री नवनवीन आव्हानांना सामोरे जाऊ शकेल आणि आयुष्यात येणारे अडथळे पार करू शकेल यासाठी स्वमार्गदर्शित शिक्षण असणे गरजेचे आहे. यासाठी मात्र स्त्रीला शिकण्याची क्षमता पाहिजे, इच्छा पाहिजे, बदलाची तयारी पाहिजे, परिणामांचा अंदाज बांधता आला पाहिजे. यासर्व गोष्टी लक्षात घेता भावी आयुष्यातील शिक्षिकांना अर्थातच विद्यार्थी-शिक्षिकांना स्त्रियांच्या आजीवन अध्ययनाबद्दल काय वाटते, हे जाणून घेणे खूप महत्त्वाचे वाटले आणि म्हणून त्यांच्या विचारांचा आढावा घेण्याचे संशोधिकेने ठरविले. संशोधिकेने शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षिकांचे आजीवन अध्ययन व स्त्रीचा विकास या संदर्भातील विचार जाणून घेतले. अभ्यासाअंती लक्षात आले की, स्त्रियांना अध्ययन करताना कौटुंबिक आणि आर्थिक अडथळे येतात. सतत अध्ययनामुळे स्त्रियांना नवीन गोष्टी शिकता येतात, तंत्रज्ञानाची माहिती होते, सतत अध्ययनामुळे स्त्रियांना समायोजन करता येते. आत्मविश्वास वाढतो.

प्रस्तावना—

माणूस जन्माला आल्यापासून त्यास अन्न, वस्त्र व निवारा यासाठी झगडावे लागते. सदरची धडपड आयुष्यभर चालू असते, ज्यावेळी आयुष्याचा शेवट होतो, त्याच वेळी या गरजा थांबतात. म्हणून या गरजांच्या पूर्ततेसाठी आयुष्यभर काही ना काही शिकत राहावे लागते. शिकण्यासाठी शाळेतच जावे लागते असे नाही, शाळेच्या बाहेर शिक्षण चालूच राहते. आयुष्यभर व्यक्ती शाळेत जात नाही, परंतु शिकत मात्र जरूर असते. म्हणजेच आजोवन अध्ययन हे सतत, सर्व ठिकाणी, सर्वासाठी चाललेली प्रक्रिया असते. या अध्ययनाला विशिष्ट अशी सीमारेषा नसते.

आजोवन अध्ययनाची गरज—

मानवी जीवनात सर्वांगीण प्रगतीत ज्ञानाचा फार मोठा वाटा आहे. हे आजच्या युगात स्पष्ट झाले आहे. त्यामुळे या ज्ञानाधिष्ठित समाजामध्ये टिकून राहण्यासाठी जन्मभर अध्ययनाची गरज आहे. जीवनाच्या विविध क्षेत्रात लागणारी जाणीव व कार्यक्षमता निर्माण होण्यासाठी आजोवन शिक्षणाची आवश्यकता आहे. जी व्यक्ती शिक्षणक्षम आहे, तिच्या शिक्षणात केव्हाही खंडपडता कामा नये. त्या व्यक्तीने जन्मभर शिकत राहिले पाहिजे. अशा आजीवन शिक्षणातूनच नवे ज्ञान समाजातील सर्व स्तरांपर्यंत पोहचू शकेल. तापकीर, लोंढे 2009, पान क.82

सामाजिक परिवर्तनाप्रमाणे शिक्षणातही याच प्रचंड गतीने परिवर्तन होत आहे. शाळा बाहय वातावरणात अध्ययन करण्याच्या अनेक विविध संधी उपलब्ध होत आहेत. विविध क्षेत्रातील आव्हाने व त्यामुळे त्यांना तोंड देण्यासाठी लागणारी कौशल्ये आत्मसात करण्याची गरज आहे. अर्थात यासाठी प्रत्येक क्षेत्रातील सेवांतर्गत प्रशिक्षण, प्रौढ व निरंतर शिक्षण यापूर्वीपासून चालत आलेल्या योजना अद्यापी कार्यान्वित आहेतच, परंतु, सध्या अस्तित्वात असलेल्या या योजना त्याच स्वरूपात अपु-या पडतात. उदा. एखाद्या कारखान्यातील उच्च अधिकारी वर्गाला केवळ त्या कारखान्यातील उत्पन्नाशी निगडित कौशल्ये माहिती असून पुरत नाही. तर त्या अधिका-यांकडे व्यवस्थापन, मानवी वर्तन, मानसिक ताण याविषयीही माहिती असावी लागते. एकाच संस्थेच्या एखाद्या प्रशिक्षणामध्ये सर्वच बाबींची माहिती होणे अशक्य आहे, यासाठी आजन्म अध्ययन ही संकल्पना पुढे आली. युनेस्कोच्या षडजमतदंजपवदंस ब्वउउपेपवद वद म्कनबंजपवद वित जीम जूमदजल थ्यतेज ब्मदजनतल दृ स्मंतदपदह जीम ज्तमेंतम पजीपदया डेलॉर्स कमिशनच्या अहवालात स्मंतदपदह जीतवनहीवनज सपमि यामध्ये या शिक्षणाची चर्चा केलेली आहे.

स्त्री शिक्षणाची गरज—

मानवाच्या जीवनात शिक्षणाला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. समाजाच्या जडणघडणीत शिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका लक्षात घेऊन आज शिक्षणविषयक अनेक कार्यक्रम राबविले जात आहेत. यामध्ये स्त्री शिक्षणाला महत्त्व आहे. देशातील जवळजवळ निम्मो लोकसंख्या ही स्त्रियांची आहे. नुसती लोकसंख्या विचारात घेतली तरी स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात येते. बालपणात आईकडून होणारे संस्कार हे माणसावर जन्मभर परिणाम करणारे ठरतात. यासाठी आई, माता ही शिक्षित, सुसंस्कृत आणि विचार करणारी असेल तर संस्कारांचे दृढीकरण अधिक विचारपूर्वक आणि परिणामकारक ठरेल यात संदेह नाही. प्रत्येक व्यक्ती सुशिक्षित होण्यासाठी तिच्या आईचे प्रयत्न हे फार महत्त्वाचे आहेत.

स्त्री सुशिक्षित, तर कुटुंब सुशिक्षित, असे महात्मा फुलेंचे विचार आणि अनुभव सांगतात यासाठी स्त्री शिक्षणाला समाजातील सर्व थरांतून मदत मिळणे आवश्यक ठरते. शिक्षण चारित्र्य विकासासाठी आवश्यक आहे. मनाचा विकास साध्य करण्यासाठी ते आवश्यक आहे आणि समाजाचा विकास साध्य करण्यासाठी आवश्यक अशी कौशल्ये व्यक्तित्मध्ये विकसित करण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे. भावी जीवनातील सर्व जबाबदा—या पेलण्याचे सामर्थ्य निर्माण करणे म्हणजेच शिक्षण. गतिशील राष्ट्राचे द्योतक म्हणजेच शिक्षण. डॉ. राधाकृष्णन यांनीही म्हटले आहे की, स्त्री जर विचारी, चौकस, जिज्ञासू व सुज्ञ असेल तर ती मुलांवर योग्यतेच संस्कार करील व चारित्र्य घडणीतील ती एक सर्वोत्कृष्ट शिक्षिका ठरेल. सुशिक्षित माताच बालकांचे संगोपन अधिक चांगले करू शकतात.

धर्माच्या नावाखाली स्त्रियांचा छळ आजही होतांना दिसतो. या अवस्थेतून जर उन्नत स्थितीकडे स्त्रीने यावयाचे असेल तर तिचे शिक्षण हा एकच पर्याय आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्री आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनावी आणि ज्ञानसंपन्न व्हावी यासाठी महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी समाजाशी लढा दिला आणि महिला विद्यापीठाच्या निर्मितीद्वारे या स्वकष्टांना आणि स्वप्रयत्नांना मूर्त व भव्य रूप, आकार दिला. आणि स्त्री शिक्षणाला एका नवीन टप्प्यांवर आणले.

स्त्रीच्या आजीवन शिक्षणासाठी आवश्यक गोष्टी—

- अधिकाधिक शिक्षणसंधी स्त्रियांना उपलब्ध व्हाव्यात.
- तज्ज्ञांकडून मार्गदर्शन मिळावे.
- पर्यायी विषयांची योजना करून निवडीला वाव मिळावा.
- सहशिक्षणासाठी समाजमन तयार करावे.

- सवडीच्या वेळी शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे.
- शाळेची वेळ सोयीची असावी.
- दूरशिक्षणाची सोय व्हावी.

संशोधन अभ्यासाची गरज—

शिक्षण या संकल्पनेचा विचार करता, असे लक्षात येते की, पारंपरिक विचारांनुसार बालवयात आणि तरुणवयात शिकण्याच्या बाबतीत जी कृती घडते, साकारते ते म्हणजेच शिक्षण. शिक्षणाची प्रक्रिया अखंडपणे, जीवनभर चालूच असते, नव्हे ती तशी असली पाहिजे. कारण असे शिक्षण हे त्या व्यक्तित्वाशी, असण्याशी निगडित आहे. ज्ञानाच्या विस्फोटाच्या आणि ज्ञान विस्ताराच्या सामाजिक परिस्थितीत व्यक्तीचे अस्तित्व टिकवून धरण्यासाठी त्याची गरज आहे. आजीवन शिकणामुळे स्त्री नवनवीन आव्हानांना सामोरे जाऊ शकेल आणि आयुष्यात येणारे अडथळे पार करू शकेल यासाठी स्वमार्गदर्शित शिक्षण असणे गरजेचे आहे. यासाठी मात्र स्त्रीला शिकण्याची क्षमता पाहिजे, इच्छा पाहिजे, बदलाची तयारी पाहिजे, परिणामांचा अंदाज बांधता आला पाहिजे. यासर्व गोष्टी लक्षात घेता भावी आयुष्यातोल शिक्षकांना अर्थातच विद्यार्थी—शिक्षकांना स्त्रीयांच्या आजीवन अध्ययनाबद्दल काय वाटते, हे जाणून घेणे खूप महत्त्वाचे वाटले आणि म्हणून त्यांच्या विचारांचा आढावा घेण्याचे संशोधिकेने ठरविले.

संशोधन समस्या विधानः_शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षकांचे आजीवन अध्ययन व स्त्रीशिक्षण या संदर्भातील विचार.

उद्दिष्टेः

विद्यार्थी शिक्षकांचे आजीवन अध्ययन व स्त्रीशिक्षण या संदर्भातील विचार जाणून घेणे.

व्याप्तीः

प्रस्तुत संशोधन कार्य हे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षिकांशी संबंधित आहे.

मर्यादाः

- आदर्श बहुव्यापी शिक्षण व संशोधन महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षिकांपुरतेच हे संशोधन कार्य मर्यादित आहे.
- आदर्श बहुव्यापी शिक्षण व संशोधन महाविद्यालयातील 2012.-13 या शैक्षणिक वर्षातील विद्यार्थी शिक्षिकांच्या प्रतिसादावर निष्कर्ष अवलंबून राहतील.

संशोधन साधने: आदर्श बहुव्यापी शिक्षण व संशोधन महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षकांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली. आजोवन अध्ययन या संदर्भात अर्थ, फायदे, त्याचा स्त्रीशिक्षणावर होणारा परिणाम याविषयीची त्यांची मते यावर आधारित प्रश्नांचा यात समावेश करण्यात आला होता. हे प्रश्न अनुभवी व्यक्तींकडून प्रथम तपासून घेण्यात आले.

प्रश्नावलीत विचारलेले प्रश्न पुढीलप्रमाणे:—

- बी.एड साठी प्रवेश किती वर्षांच्या अंतराने घेतला ?
- शिक्षणात खंड असून सुध्दा परत शिकावे असे का वाटले ?
- सतत अध्ययन केल्याने तुमच्यात कोणता बदल झाला असे वाटते ?
- या पदवी अभ्यासानंतर पुढे कोणते शिक्षण घेण्याचा तुमचा विचार आहे ?
- सतत अध्ययनशील रहावे असे तुम्हास का वाटते ?
- सतत अध्ययन घेत असताना तुम्हास कोणते अडथळे आले ?
- सतत अध्ययन घेत असताना येणारे अडथळे कसे दूर केले ?
- सतत अध्ययना प्रेरणा तुम्हास कोणाकडून मिळाली.

पध्दती:

सर्वेक्षण पध्दतीने माहिती गोळा करण्यात आली. आदर्श बहुव्यापी शिक्षण व संशोधन महाविद्यालयातील 2012-13 या शैक्षणिक वर्षातील 50 विद्यार्थी शिक्षकांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली. ही निवड प्रासंगिक पध्दतीने करण्यात आली. जे विद्यार्थी उपलब्ध झाले, त्यांनी दिलेल्या प्रतिसादानुसार निष्कर्ष काढण्यात आले.

निरीक्षणे:

- जास्तीत जास्त विद्यार्थींनी तीन वर्षे आणि त्यापेक्षा जास्त अंतराने बी.एड साठी प्रवेश घेतलेला आहे. फार थोड्या जणांनीच प्रथम पदवीनंतर लगेचच प्रवेश घेतलेला आहे.
- बहुतक जणांना ज्ञान अधिकाधिक मिळावे, ज्ञानाचे दृढीकरण व्हावे आणि काळाची गरज यासाठी शिक्षणात खंड असून सुध्दा परत शिकावे असे वाटले.
- सतत अध्ययन केल्याने जास्तीत जास्त विद्यार्थींनीना अद्ययावत ज्ञान मिळते, अध्ययन क्षमता वाढते, बुद्धिला चालना मिळते असे वाटत. ब-याच जणींना वैचारिक बदल होतो, आत्मविश्वास वाढतो, समस्या निराकरण करता येत असे वाटते तर काहींना व्यवहारात उपयोग होतो, जीवनशैली उंचावते असे वाटते.

- या पदवी अभ्यासानंतर पुढे पदव्युत्तर शिक्षण घेण्याचा बहुतेकांचा विचार आहे तर काहींना स्पर्धा परीक्षा द्यावी असेही वाटते.
- सतत अध्ययनशील राहाण्याने नवीन गोष्टी शिकता येतात, तंत्रज्ञानाची माहिती होते, ज्ञान वाया जात नाही असे ब-याच जणींना वाटते तर काहींना बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व घडते, वर्तनात बदल होतो असे वाटते.
- सतत अध्ययन घेत असताना बहुतेकांना आर्थिक अडथळे आणि कौटुंबिक अडचणी आल्या तर काहींना वेळेचे नियोजन आणि परिस्थितीशी समायोजन करणे अशा स्वरूपाचे अडथळे आले.
- सतत अध्ययन घेत असताना येणारे अडथळे बहुतेकांनी स्वकमाईने आणि कुटुंबाच्या मदतीने दूर केले.
- जास्तीत जास्त विद्यार्थीनींना सतत अध्ययनाची प्रेरणा कुटुंबातील व्यक्ती आणि शिक्षकांकडून मिळाली. ब-याच जणींना मित्र मैत्रिणींकडून तर काहींना पती कडून मिळाल्याचे दिसते.

निष्कर्ष:

- स्त्रीयांना अध्ययन करताना कौटुंबिक आणि आर्थिक अडथळे येतात.
- सतत अध्ययनामुळे स्त्रीयांना नवीन गोष्टी शिकता येतात, तंत्रज्ञानाची माहिती होते,
- सतत अध्ययनामुळे स्त्रीयांना समायोजन करता येते. आत्मविश्वास वाढतो.

समारोप:

शिक्षणाची प्रकिया अखंडपणे, जीवनभर चालूच असते, नव्हे ती तशी असली पाहिजे. कारण असे शिक्षण हे त्या व्यक्तित्वाशी, असण्याशी निगडित आहे. आजीवन शिक्षणामुळे स्त्री नवनवीन आव्हानांना सामोरे जाऊ शकते आणि आयुष्यात येणारे अडथळे पार करू शकते. यासाठी मात्र स्त्रीला शिकण्याची क्षमता पाहिजे, इच्छा पाहिजे, बदलाची तयारी पाहिजे.